

Janus Pannonius és a középkor

KARDOS TIBOR*

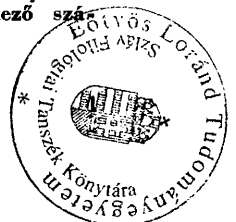
Janus Pannonius a humanizmus, a reneszánsz, az újkor prominens kelet-európai képviselőjének számít. Hogyan lehet mégis benne középkort keresni? Janus Pannonius Magyarországról, olyan országból érkezett Ferrarába, amelynek feudális társadalma, államszervezete, közgondolkodása, ha több szempontból speciális volt is (keletről bevándorolt finn-ugor-türk nép, erős kereszténység előtti hagyományokkal) lényegében középkorinak számított, és a gyermek, bár új célokkal, de ilyen gondolkodással érkezett tanulmányai földjére Guarino da Veronához. Bármilyen fiatal volt, hiszen még tizenharmadik életévét sem töltötte be, de koraérett, akit társadalmi helyzete a hazai közgondolkodás széles sugarában tette érdekeltté. Szlavóniában, a Dráva és a Duna összefolyásánál született egy kis faluban. Apja valószínűleg kézműves munkára kényszerült szegény nemes volt, ácsmester, talán amolyan építési vállalkozó.¹ Anyja is úgynevezett „szegény rokon” volt: édestestvére Vitéz János, nagyváradi prépostnak, majd püspöknek, Hunyadi János barátjának, a kancellárnak. Döntő jelentőségű a hely és idő, ahol és amikor Janus született: Kesince, 1434.² Ez volt az 1435–39-ben lezajlott huszita forradalom színhelye a magyar királyság déli részén, ahol a zárt középkori katolikus vallásos világnézetten ekkor már hatalmas rést ütöttek a különféle népi mozgalmak. Ez a vidék már eleve heterodox volt: déli szomszédai a görögkeleti, ún. „félhitű” Szerbia, a túlnyomóan kathar hitvallású „bogumil”, másként „patarén” eretnekséggel átjárt Bulgária, ill. Bosznia. A déli határvidéket ezenfelül a magyarokhoz csatlakozott lovas határőrök, a „kalizok” is lakták, akik formailag ez idő tájt már felvették a keresztény hitet, de valójában, titokban megtartották ősi, szamaritánus-, hebraikus- és mohamedán-elemekkel keveredett hitvilágukat. Éltek még itt a hegyek lábánál Milánóból menekült patarének és Németország, Ausztria és Csehország felől lehúzódtott valdenssek.³ Tehát a feudális egyházat, helyel-közzel talán az államot is ért mindennemű bírálatnak kedvezett a vidék vegyes lakosságának ugyancsak tarka világnézete.

¹ Vö. *Husztai József*: Janus Pannonius. Pécs, 1931. 1–4, 299–300.; Husztival ellentétben Janus saját vallomásából kiderül, hogy anyja hatvanadik évét töltötte be, amikor meghalt (El. I. 6. v. 83) és huszonhárom évig élt özvegységben (uo. v. 160), eszerint apját 1440 őszén vesztette el, amikor hatéves volt. Janus soha nem beszél apjáról.

² Vö. *Tóth István*: Janus Pannonius származása. Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 603–613.

³ A patarének ill. bogumilekről vö. *Kardos Tibor* (ezen túl KT): A laikus mozgalom magyar bibliája. Budapest, 1931. 4–7.; *uő.*: A Huszita Biblia keletkezése. A Magyar Tudományos Akadémia Osztálya Közleményei, 1952. 136–145, 149–158, 171.; a milánói katarokról 145–148.; a valdenssekhez *uő.*: A laikus mozgalom magyar bibliája 7–10.; a kalizokról *uő.*: A Huszita Biblia keletkezése 159–161.

* Kardos Tibor tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA tagja, a Filológiai Közöny felelős szerkesztője, az 1-2. szám nyomdai kivitelezésével egyidőben hirtelen elhunyt. A magyar tudományos élet kiemelkedő alakjától, folyóiratunk alapítójától következő számban búcsúzunk.

A huszitizmus nemcsak a szlavóniai kisebb városokat: Kamonecot, Újlakot, Titelt hódította meg, de még Pécssett is észlelhető volt⁴, és ha Janus itt diákoskodott először, sok mindent meghallhatott. Igaz, hogy a husziták, mint Márkai Jakab, pápai inkvizitor pontjaiban följegyezte, „a józan ítélet” (rectum iudicium) szemszögéből bíralták az egyházi intézményeket,⁵ mégis gondolkodásuk szigorúan vallásos volt, nagy mértékben alapult az eukarisztia misztikáján, melyet önmagukat bátorítására, harcuk erősítésére bármikor és bárhol magukhoz vehettek.⁶ Az egyház képviselőit, a pápát, a prelátusokat, a papokat éppoly szívesen nevezték az „Antikrisztus csapatának”, mint azok őket. Publicisztikai jellegű festményeiken pl. a pápának az ördögök ministrálnak, vagy az egyik oldalon Krisztus vonul be számárháton, szegényen, a másik oldalon a pápa s híbornokai pompás paripákon.⁷ A ferencesek, akik fölvevették a harcot a patarénekkal, huszitákkal, ugyancsak szimbolikus jelekkel éltek, IHS-betűket helyeztek zászlaikra és használták a névmágia minden eszközét, főleg ha idegen nyelvű prédikátorok voltak.

*

Janus Pannonius nagybátyja, Vitéz János viszont a magyar egyház és állam tradíciókban leggazdagabb városainak egyikében, Nagyváradott teremtett szellemi központot, ahol az ősi székesegyház előtt, a „szent királyok”, István, Imre és László szobrai sorakoztak, ahol László királynak lovasszobra állott, egyébként az első nyílttéri lovasszobor az ókor óta, s ahol a szent király sírjához zarándokolhattak a hívek. Janus a török veszedelem első nagy kritikus korszakában volt gyermek. A kunok és tatárok ellen országát a XI. században diadalmasan megvédő, szentté avatott László király Hunyadi Jánosnak is és Vitéz Jánosnak is eszménye lett. Innen az a forróság, amellyel Janus búcsúzik valószínűleg 1451-i hazalátogatása végén nemcsak a Múzsák otthonától, de a „szent királyok”-tól is emlékeztén csodákra és megható szépségükre⁸:

„Aurati pariter, valete reges,
 Quos nec sacrilegus perussit ignis,
 Dirae nec tetigit fragor ruinae,
 Flammis cum dominantibus per arcem,
 Obscura latuit polus favilla;
 Quam primum, o comites, viam voremus.
 At tu, qui rutilus eques sub armis
 Dextra belligeram levass securim,
 Cuius splendida marmorum columnis
 Sudarunt liquidum sepulcra nectar,
 Nostram rite favens iter secunda.
 Quam primum, o comites, viam voremus”

(Ep. II. 5. vv. 31–42.)

⁴ Huszitizmus Kamonecon, Újlakon, Titelben, Pécssett, *uő.*: in. 154–155; *uő.*: A laikus mozgalom magyar bibliája 13–25, 18–19, 13.

⁵ L. 48 § „leges ecclesiae sunt contempiones et cavillationes et subversiones recti iudicii” *KT*: A laikus mozgalom magyar bibliája. Függelék 31.

⁶ *Uő.* no. 3, 4, 6, 26, 63 § 30–32.

⁷ A papok: ördögök, Antikrisztusok. *Uő.*: no. 37–38, 42, 43, 53, 59 § 31.; a miséző pápának ördögök ministrálnak, 32 § no. A pápa lovon, Krisztus számáron 31 § no.

⁸ L. *Jani Pannonii*: Poemata (Teleki) Traiecti ad Rhenum 1784 Abiens valere jubet sanctos reges Waradini Ep II. 5. 645–646.

Janus egészen bizonyosan a török veszedelem aspektusában emlékezett Váradra, még a minapi várnai csatavesztésre (1444) gondolt, melyről versben is és prózában is versenyt tartott nagybátyjának humanista köre éppen Váradon.⁹ Ezenkívül Vitéz János jó barátja, Pier Paolo Vergerio, aki 1444-ben halt meg Budán, fogalmazta meg valószínűleg először és propagatív céllal, hogy „Magyarország a kereszténység védőbástyája”, a kényszerből erényt és hivatást formálva.¹⁰ Még az általunk említett év (1451) második felében váltott verses-leveleket Janus Ferrarában Tito Vespasiano Strozzával,¹¹ s ezen verseiben epikus énekekre buzdította az idősebb és akkor már híresebb költőtársat. Felsőrol néhány antik epikus tárgyat, majd modernet, Olaszországot, s végül világosan utal a várnai csatára, ahol a magyar daliák a kereszténységért küzdöttek s a király is elesett:

„Ecce autem gentes adversum iusta profanas,
 Numine pro vero Pannonnes arma ferunt.
 Horum bella potes mansurae tradere famae
 Et tot praestantes occubuisse viros;
 Cum quibus et regem validis cecidisse sub armis,
 Pro sacra aeterni religione Dei

(El. II. 8. vv. 189—194)

Természetesen ezek a középkori motívumok a keletkező nemzet-tudattól elválaszthatatlanok és nagyon is megmaradtak a reneszánszban, bár öröklött voltuk kétségtelen. De nem lehet elhallgatni, hogy azok a szobrok, melyekről Janus olyan megragadóan írt a *Várad* búcsú-elégiában, a Kolozsvári Testvérek művei a megelőző század utolsó évtizedeiből és a kezdődő művészeti reneszánsz első jelei (1370, 1390) Magyarországon, s ezek közé tartoznak egész Európát tekintve is.¹²

*

Amikor Janus Pannonius legkorábbi jelentős költészetének, szatírikus epigrammjainak forrásvidékére gondolunk, általában Martialisra utalunk mint mintára és eszményre saját magának, Janusnak vallomása alapján. Négy olyan további forrást kell itt mégis megemlítenünk, melyek — így vagy úgy — hazai indításokhoz kapcsolódnak; a népi csúfolódásokhoz, a délvidéki eretnek és huszita mozgalmak egyházellenes hírlátáshoz, a magyar iskolákban is élő goliardikus költészetéhez és ugyancsak a magyar középkori iskola Juvenalis- és Persius-kultuszához, mely mindenütt megvolt a középkori iskolai oktatásban.¹³

⁹ L. De vita et moribus Gregorii Sanocensis Archiepiscopi Leopoliensis auctore Philippo Callimacho Buonacorsi. *Abel Jenő*: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Budapest, 1880. 162.

¹⁰ Vö. *KT*: A magyarországi humanizmus kora. Budapest, 1955. 99.

¹¹ Jani Pannonii in. El. II. No. 5—10. A teljes levélváltás 373—414.; *Husztli*: i. m. 122—129.

¹² Vö. *Dercsényi Dezső*: Nagy Lajos kora. Budapest, é. n. 118—124. A három gyalogszobor keletkezési ideje 1370, a László királyt ábrázoló lovasszoboré 1390, Czudar János püspök idején.

¹³ A goliardikus költészet Magyarországon. Vö. *KT*: Deákműveltség és magyar renaissance. Századok 1939. 470—472.; Juvenalis, Persius és Vitéz műveltsége, 484—485.; Juvenalis és a humanizmus alapfogalma, 326—327.

Nagyon valószínű — mint rövidesen látni fogjuk —, hogy ez az utóbbi forrás nem Vitéz János nélkül erősödött föl Janus képzeletvilágában. Ami szatírának népi indítékait illeti, olyan gyakoriak nála a testi torzulásokat, fogyatékoságokat kigúnyoló versek, mint pl. a nagyorrú Gryllus, az aprófejű Ovíllus, a púpos Blasius, a vaksi Seneca stb. kifestésének, hogy ezek falusi megfelelőire kell gondolnunk, melyek máig jellemzői a falusi életnek. De ez a típusú gúnyolódás a középkorban ideológiai magyarázatot is lelt, még hozzá igazságtalant, mely szerint a természet e torzulásokkal akarta megjelölni a jellemileg ferdült embereket. Galeotto Marzio majdan Mátyás király ajkára fogja adni e nézetet anekdotagyűjteményében.¹⁴ A huszita szatíra-költészet és a goliardikus líra egyébként közös csomópontban találkoztak, amikor az egyház vagyongyűjtését vették célba. A huszita gúnyversek az egyháziak kapzsiságát, luxusát, a nép kifosztását általában állítják pellengérré, a goliardikus költők pedig különösen a római Kuria pénzéhségét, a kliensek, pörös felek ottani kifosztását, de a prelátus mecénások fősvénységét is. Janus költészetében több jel arra mutat, hogy mind azt, mind ezt jól ismerte. Az 1450-i jubileumi búcsúra írott epigramma-sorozata azonfelül hogy a Szentszék és a római fogadósok meggazdagodása ellen irányul,¹⁵ egy ponton meglepően egybehangzik Vitéz János, illetve Hunyadi János felfogásával: Vitéz mint kancellár Hunyadi nevében kérte a pápától, miszerint ne kelljen a magyar zarándokoknak a búcsú elnyerésére Rómába vonulni a jubileumi év alkalmával, legyen elég, ha Székesfehérvárra, vagy Nagyváradra mennek, röhassák le ott fogadalmukat és a felajánlott összegeket így tarthassa meg a magyar egyházkormányzat, illetve a magyar állam a törökellenes háború céljaira.¹⁶ Amikor tehát Janus fölveti e kérdést: vajon az ész nélkül Rómába rohanó magyarok, szlávok, germánok, franciák, angolok otthon nem üdvözülhetnek-e,¹⁷ teljesen párhuzamosan fogalmaz Hunyadi és Vitéz kérelmével.

A szószékről ordítózó Rubertus és Albertus (egyébként élő, nagyon is ismert személyek), az erkölcstelen papi tanító és az álszent aszkéták nem ismeretlenek a *Carmina Cantabrigiensia* és a *Carmina Burana* lapjairól¹⁸. Tovább menve

¹⁴ *Galeottus Martius*: De egregie sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Johannem eius filium liber. Edidit Ladislaus Juhász, Lipsiae, 1934. BGT, Bibliotheca Scriptorum etc. Cap. XXII. 20—21.

¹⁵ *Jani Pannonii*: i. m. Ep. I. 246—251.

¹⁶ Vitéz János kitételei, I. *Johannis Vitéz de Zredna*: Epistolae. Scriptores Rerum Hungaricarum, ed. G. Schwandtner, Vol. II. Vindobonae, 1746. Ep. LX—LXII. 81—84.

¹⁷ *Janus Pannonius*: i. m. Ep. I. 247.

¹⁸ Az iskolai és goliárd-költészet tematikájának párhuzamos helyeihez vö. *V. Delisle*: Les écoles d'Orléans au XII. et au XIII. siècles. Extrait de l'Annuaire Bulletin de la Société de l'Histoire de la France. Paris, 1869; *Kuno Francke*: Zur Geschichte des lateinischen Schulpoesie des XII. und XIII. Jahrhunderts. München, 1879; *J. E. Sandys*: A History of classical Scholarship III. ed. Cambridge, 1921. Vol. I. B. VI. 441—678; *C. H. Haskins*: The Renaissance in the twelfth Century. Cambridge, 1927; *Uő*: Studies in medieval culture. Oxford, 1929; *Helen Waddel*: The Wandering Scholars, London, 8. ed. 1938; *KT*: Deákmuveltség, és magyar renaissance. Századok, 1939. 315—317; *J. J. E. Raby*: A history of secular latin poetry in the Middle Ages, 2. ed. Vol. II. Oxford, 1957; *Carmina Burana*. Középkori diákdalok, Magyar Helikon, 1960. Válogatás, utószó, jegyzetek *KT*. — E témák alapvető típusai már a X—XI. századi gyűjteményekben fellelhetők; pontosabban a *Carmina Cantabrigiensia*-ban. Pl. álszent hazug misztikusok Heriger, no 24, ed. Karolus Strecker, Berolini, 1926. MGH 65—66.; *Johannes Abbas Parvulus*, uo. no 42. 97—99. — Férfiszerelem O, admirabile Veneris idolum, uo. no 48. 105—107. — Légyott Invitatio amicae, uo. no 27. 69—72. — Rabló papok: Sacerdos et lupus, uo. no 35. 88—90. — A *Carmina Burana*-ban és a nagy vágáns-szerzőknél azután mind szatirikus verseket a klérus ellen, mind szerelmeket tömegével találunk.

Janust társai elcsalják a lupanárba s a vers tréfás hangvétele szinte cinkostárs-jellegű. Nos, a goliardokus költészetben ugyancsak nem ismeretlen a lupanár-történet, bár kétségtelen, hogy Antonio Beccadelli *Hermaphroditus*-a is hatott Janusra. A magyar költő különféle perdita-verseiben ez utóbbinak szerepe kétségtelenül nagyobb.¹⁹ Amikor azonban egy bizonyos Bertalant figuráz ki, amiért az új névvel mutatkozik be, magát „Archipoétának” nevezve (Ep. I. 193.), már aligha lehet szó tudatlanságról. Janus éppen olyan pontosan tudta, ki viselte ezt a nevet a goliardikus költészetben, mint Bertalan. Azonfelül, hogy nála életkori sajátosság, a klerikus diákköltészetnek is jellemző mozzanata az az asszonygyűlölő, misogyn-költészet, amely a vonzás-taszítás atmoszféráját adja.

*

Kétségtelen azonban, hogy Janus középkori világnézeti mozzanatai egy általános történeti képben is fölfedezhetőek, mely közös Vitéz Jánoséval, és amely a juvenalisi Róma-ábrázolás származéka. Vitéz János olyan közel állott a gyermek-poétához, s ez olyan sokat köszönhetett neki, Vitéz annyira belefoglalta terveibe, hogy néhány szót Vitéz történeti helyzetrajzainak is szentelnünk kell, valamint annak, hogy mindez miképpen függött össze a Juvenalishól Persiusból, Senecából és másokból merített khiliasztikus világgéppel.

Leveleinek könyvét maga Vitéz vezeti be 1445-ben és e *Prológusból* komor dolgokat olvashatunk ki. Azt írja, amit Lucanus és Seneca: ez a testvérharcnak, az egymás gyilkolásának, a gaztetteknek korszaka, mi több! szerinte „a gaztettet, ha kedvezően alakul, ha sikerrel jár, virtusnak nevezik”²⁰. Ez szó szerint Machiavelli álláspontja háromnegyed évszázaddal később. A firenzei kancellár is a tényekből vonja le a következtetéseket, de érvényességüket elfogadja, míg Vitéz elutasítja. Nyilván a várni katasztrófa okának is azt tartotta, mivel a hadjáratot szőszegéssel indították meg. Meghökkenő tapasztalat Vitéz szavaiban a római polgárháborúk, a császárkori züllöttség atmoszféráját újra képzeni látni. Lucanus, Seneca, Juvenalis, Persius, Ovidius olvasása arra a következtetésre juttatják, hogy ismét „a zűrzavar” korát (*Tempora disturbii*) élük át: „. . . a vas hatalma már minden jogot halomra dönt. Törvényeket, a dolgok közötti egyezségeket maga a természet forgatja föl vészes támadással. A szabadság, íme, a gyűlölet kezére jutott. A zsákmányolás és ellenséges prédálás fényűzésre csábítanak. De jaj, inkább rokontól eredő, mint ellenséges fosztogatást kellett volna mondanom, amikor a baráti kéz önnön jonha ellen fordul és rokonhadak küzdenek egymással, . . . a közös halálba rohanunk vakon.”²¹ Vajon mi volt az aranykor Vitéz szemében? Talán László király kora? vagy valami

¹⁹ Lupanár-történet, perditák a vágánsoknál, I. Carmina Burana, no 76 (Dum caupona verterem . . .) hrsg. von A. Hilka—O. Schumann, I. Bd. Text 2, Die Liebeslieder, Heidelberg, 1941. 49—51. — Különbön csaknem az egész kötet a szenzuális szerelemről szól. — Perdita-szerelem a Primásnál, Quid luges lirice, quid meres pro meretrice, hrsg. von Wilhelm Meyer: Die oxforder Gedichte des Primas. Göttinger gelehrte Nachrichten, 1907. 128—129. Ugyanez, valamint perditák Beccadellinél, Ottolini bevezetésében azt írja: „Martialis és a priapeusok modorában írt, botránysos gyűjtemény.” Cosimo de Medicin kívül az egész gyűjteményt a bordélyházak nőinek ajánlja (I. 4.), és befejezésül ugyancsak Cosimóhoz fordul — végül pedig a firenzei lupanárhoz. Az intézmény lakóinak plasztikus leírását adja (II. 37.). Az egész mű legalább is felerészben női perditákról szól: Nichina, Orsa, Lucia, Thais, Alda, Elena, Matilde, stb., stb. L. Antonio Beccadelli: L’Ermafrodito, Testo, versione e introduzione per cura di Angelo Ottolini, Milano, 1922.

²⁰ L. Johannes Vitéz de Zredna: i. m. Prologus I. 10.

²¹ *Uő.* uo. 10.

olyasféle, de új mezben? A reménynek nála ebben az időperiódusban nyomát se leljük. Alig vitatható, hogy az erőteljes központi kormányzatra való vágyakozás ilyen elkeseredett helyzetképekből származott volna. De a kép maga az ovidiusi vaskorral, a juvenalisi kilenced korról vethető csak össze.

Sok olyan költői hely akad Janus epigramma- sőt elégia-költészetében, epikájában, mely e vaskor-ábrázolásra és általában Juvenalisra, Ovidiusra, Lucanusra megy vissza és eddig elkerülte a kutatás figyelmét. Az ív időben is igen széles, az 1452 elején írt *Carmen pro pacanda Italia ad imperatorem caesarem Fridericum III.* helyzetképétől a *De inundatione* (1468) és a *Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere quos tandem B. Vigro exorat* (1469?) két apokaliptikus víziójáig terjed, sőt ennél is szélesebb. Juvenalisnak, az általánosan elfogadott iskolai olvasmánynak mint szatirikus mintának meg kellett nála előznie Martialis kiválasztását, már Vitéz János előszeretete okán és hazai kezdő tanulmányai alapján is.²² Találunk is bizonyítékra nagy számban versei között a kezdetektől fogva. Még pedig a juvenalisi emlék fel-felbukkanása nem kelti hirtelen találkozás benyomását, hanem mélyen beivódott emlékeztést. Valószínűleg már 1448-ban, de mindenesetre igen korán keletkezett egy bizonyos Prosperhez intézett epigrammája (Ep. I. 148.), aki rácsodálkozott Janusra, hogyan lehet az, hogy ama barbár földről, ami Pannonia, olyan elmék kerüljenek elő, mint a fiatal magyar poéta. Janus csattanós válaszverset ír: bizony, mindenütt akadnak „akiknek forró szívük ragyog”. Íme, Abdera adta Démokritoszt, Mantua Vergiliust. Miért éppen ezek jutottak eszébe? Tudjuk, Vergilius a középkori iskola legfőbb szerzője volt s Guarinónál is a legelsőnek számított, akit memoriter tanított be diákjainak a grammatikai kurzus legelső, ún. „metodikus” szakaszában. Egyidejűleg Cicero leveleit is olvashatta.²³ Démokritoszról pedig és Abdera legegyszerűbben éppen Juvenalisban olvasott az ifjú (Sat. X. v. 34, 49–50). Vagy vegyünk például az ugyancsak korai verses választ egy bizonyos Ugónak (Ep. I. 326.), aki szójátékot faragott Janus anyja, Vitéz Borbála nevéből. Nem csoda, hogy Barbarának hívták, hiszen itt él közöttük „barbarus” fia. Janus emlékezteti az olcsó szellemeskedőt: gondolja csak meg, hogy a Magna Mater, az istenek anyja hova valósi volt. Nemde frigiai? Juvenalis is párhuzamosan oldja meg a válaszadást azoknak, akik származása miatt gúnyolják, a „homo novus” Cicero érdemeinek példájával, az önmagukat a hazáért áldozó „plebejus” Deciusokéval s avval, hogy mindenkinek legrégebbi őse „pásztor” volt, vagy még „annál is rosszabb” (Sat. VIII. vv. 236–275.).

Valamivel későbbi eredetű Janusnak egy nagy jelentőségű verse, *A régi könyvek kedvelőjéről* szóló. A sokat szereplő Bertalan a hőse ennek az epigrammának (Ep. I. 364.) és mint másutt kifejtettük, két erotikus tárgyú Martialis-vers anyagának felhasználásával szerkesztődött, de Janus átvitte irodalmi síkra, jöllehet bravúros végmegoldása ugyancsak nem nélkülözi az erotikát.²⁴

²² Vitéz arról is ír az első Prologusban, hogy Hieronymus leveleiben nem veti meg az antik szerzőket, mint Vergilius, Horatius, Terentius s ezenkívül él „még igen sok versével a szatíráköltőknek”, 11 lap; Ivanich Pál pedig a szatirikusokról szólván kimondja, hogy közülük „Juvenalis tűnik ki mostanában” s hogy olvassák még Persiust. *KT: Deák műveltség*, 485.

²³ Guarino grammatikai kurzusának úgynevezett módszertani szakaszáról vö. *Huszi: i. m. 17; KT: Janus Pannonius, reneszánszkori értékelése és költői metódusa* (Kisérőtanulmány Zsámboky János 1589-es bécsi Janus-kiadásának facsimile újranyomásához). Budapest, 1972. 16–17.

²⁴ *Uő. i. m. 26–28.; D. Junii Juvenalis Satirae. Latinul és magyarul. Fordította és jegyzetelte Muraközy Gyula. A bevezető tanulmányt írta Horváth István Károly Sat. X. 233.*

Nos, a vers szerkesztésének elemzése közben egy valamit nem említettünk, hogy Janus miért említi a martialis *Andromaché* (Lib. III. 76.) helyett *Polyxenát*. Bizonyára a névben rejlő pajkos utalás is számított, de nem emiatt jutott oly gyorsan eszébe, hanem mert Juvenalis X. satírájában szerepel együtt a kutyává lett *Hecabé* az ajándékozó kedvű leányzóval, *Polyxenával* (Sat. X. vv 262, 271–72.). Ahogy a vers szerkesztésébe belép Juvenalis, az nem *Guarino* iskolája második kurzusának a grammatika történeti szakaszának velejárója, hanem egy már mélyre szállt emlék feltörése a másik satíráiról, *Martialis* új, eleven összefüggései közé.

A példákat könnyű volna folytatni ugyancsak az első korszakból. Tárnyaltuk már *A kegyetlen bíróra* írt epigramma (Ep. I. 84.) martialis forrását egy minduntalan kisebbségi érzetbe került bíróról, aki így vett magának elégtételt²⁵, de van ennek a versnek egy társadalmilag élesebb, forróbb előképe, még pedig Juvenalisnál, a tanúk, bizonyítékok nélkül, sebtében keresztre feszített rabszolgáról (Sat. VI. vv 219–224.).

Janus nem egy epigrammát írt az irodalmi fontoskodás ellen. Például egy bizonyos *Theodorusról* (Ep. I. 307.), aki szerfölött „antiquarius” volt. Majd egy másiktól, aki minduntalan okvetetlenkedett: mondaná meg Janus, ki nagyobb, *Vergilius*, vagy *Cicero* (Ep. I. 231.). Azután az irodalmi tolvajról, aki csak lop, lop és *Vergiliusra* hivatkozik mondván, hogy lám, az is kifosztotta *Homéroszt* (Ep. I. 200–201.). Mindezekben az epigrammákban Janus versmenete gyors, fogalmazása tömör, csattanói újak és sajátjai. Ám a témák Juvenalis bizonyos utalásaira emlékeztetnek, például egy irodalmár hölgyre, aki ugyancsak módfölött „antiquaria” volt (Sat. VI. v. 454.). Sőt ugyanezen satírában általában bemutatja az irodalmi szalont is, ahol az értők buzgón összevetetegetik *Vergiliust* *Homérosszal* (Sat. VI. vv 435–437.). Van úgy, hogy Janus fedőnevei eredetijét találhatjuk meg Juvenalisnál. Az itáliai tartózkodás idejéből, talán már a padovaiából való Janusnak két támadó verse, egy bizonyos *Demetrius* nevű „bohóc” (morio) ellen, aki nyilván megbántotta valamelyik tréfájával az érzékeny Janust (Ep. I. 374–75.). Nos, Juvenalisnál is szerepel egy züllött *Demetrius* és az is „komédiás” (Sat. III. vv. 98–100.)

*

Meglepőnek tűnik, hogy Janus végső magyarországi korszakában a juvenalis nyomok meghaladják a *Martialisét*. Ám az elvileg s erkölcsileg sokkal határozottabb Juvenalis túlsúlya az eredeti kirepítő fészekbe, Magyarországra való visszatérése után nagyon is természetes. A padovai tartózkodás óta végbe ment megkomolyodás után következik be, az ifjúkori első élmények megújulása magasabb fokú ismétlődése idején. Még figyelemre méltóbb, hogy ezek a magyarországi epigrammákat átjáró juvenalis vonalak úgyszólván mind vagy a királyi udvarral, vagy az emberi lét alapkérdéseivel, az emberi világ összképével fűggenek össze. Az udvaroncok szerencséjének forgandóságáról 1466 táján írt epigrammát (Ep. I. 216.), s megítélésünk szerint ez éppen úgy juvenalis helyekkel függ össze (Sat. III. vv. 38–41; VII. vv. 197–198.), mint ahogy a besúgókat kipellengérező versei (Ep. I. 226–228.) is Juvenalisnak egy kemény ítéletére vezethetők vissza (Sat. I. vv. 160–161.). Vagy például az a kérése *Mátyás királyhoz*, hogy ne bízza rá titkait (Ep. I. 41.), *Plutarkhosz* egy

²⁵ Vö. KT: i. m. 28; *Juvenalis*: i. m. 139.

azonos tárgyú anekdotájának felel meg, de a kérdésről sorozatos kirohanásokat találunk a felháborodott Juvenalishál, aki fejtegeti a kérdés miértjét is (Sat. III. vv. 49—54; IX. vv. 96—97, 102—103.).

Janus elégiái közül nem egynek teljes alaphangulata, vagy egy-egy éles fordulata rokonítható Juvenalisszal. Ha például a *Blasio militanti* (El. I. 3.) hangulatát tekintjük, Janus nosztalgiáját a gondtalan, erős, egészséges katonaelet után, annak az ugyancsak sokat katonáskodó Juvenalis 16. szatírája felel meg, s ott is az alaphangot megütő első sorok. Ha Janus a Prometheusz merényét követően az emberiséget általánosan ért csapásokra emlékezik (El. I. 9.), ennek előképét Juvenalis VI. szatírájában találjuk meg (vv. I. 24.). A római szatíráköltő képzeletének kedvelt alakja az óriás hegy, eredetileg a gigász Atlasz (Sat. IV. v. 98; XI. v. 29; XIII. vv. 48—49.), és csúfolódik azon, amikor az óriás Atlasz nevével egy nyomorult törpe hivalkodik (Sat. VIII. v. 22.). Janus legszebb elégiái egyikében, az *Ad animam suam* (El. I. 12.)-ban vallja: Vézna testtel nem kívánna sem Pittakosz, sem Atlasz, sem pedig Milon lenni. Nos, Juvenalis nemcsak a törpe Atlasz ötletével áll a háttérben, hanem egyik szatírájában Milon tragikus sorsára is utal (Sat. X. vv. 10—11.). A Janusi *Vízáradás* (De inundatione El. I. 13.) keserű biztatására

„I nunc, ventosae petitur cui gloria famae,
Casurum nullo tempore nomen ama!”

mélyen rokon Juvenalishal egy szinte azonos felkiáltásával (Sat. X. vv. 166—167.), s amellet Persius egy analóg helyével. (Sat. V. vv. 143—145.)

*

S evvel elérkeztünk arra a pontra, amelyben Juvenalis „kilenced korá”-nak, Ovidius „vaskorá”-nak Lucanus apokaliptikus látomásának újratámadásáról kell szólnunk Janus poézisében.²⁶ Feltűnik, hogy Janus, aki általában a fejlődés, a haladás szószólója és kívánója, a *Carmen pro pacanda Italia*-ban a jelenről, mint a megszemélyesített Róma legmélyebbre sülyedt koráról szól.

„.....nobis hoc durius aevum
exstitit et nullos tulimus graviora per annos.
Nec tamen (ut pudeat mea me deplangere damna)
Vulneribus nostris peregrinum ascribimus hostem.
Plus me barbaricis laeserat domestica damnis.”

(vv. 190—193.)

Kétségtelen hogy Petrarca *Italia mia*-ja és a *Spirito gentil* panaszformuláit, megváltó, üdvhozó várását köti egy morálisan és szellemileg egyaránt méltatlan, gyenge történeti személyhez, III. Frigyeshez, de a háború pusztításainak hű és igaz rajza valódi, emberi szánalma, kétségbeesése feljogosítja ábrázolásának olyan megítélésére, hogy az végkatasztrófa-szerű, alvilági atmoszférájú:

²⁶ Juvenalis ún. „kilenced koráról” vö. *Horváth István Károly*: i. m. 15—34.; az ovidiusi „vaskor”, *Ovidius*: *Metamorphoseon Liber I.* 127—162; *Lucanus*: *Pharsalia, Lib. I.* vv. 1—66.

„Undique, ut Herculeae cervix rediviva colubrae,
 Undique per gentes discordia pullulat amens.
 Undique bella sonant, fremit horridus undique Mavors,
 Et clypeo fulgens, et cassidis igne coruscus.
 Hinc Pavor et Terror conspersos sanguine currus,
 Et volucres moderatur equos. Comitantur euntem
 Insidiae, ac praeceps cum caedibus Impetus at,
 Et caecus Furor, et rabies germana Furoris.”

(vv. 296—303.)

Ebben az epikus poémában még csak Itáliáról van szó és a béke helyreállításáról, a *Consultatio Dei Patris et Filii*. . .-ben már az egész világról, az egész emberi nemről, annak megmentéséről és teljes világfordulatról.

Ehhez azonban előbb fel kell vetni a hitelesség kérdését mind ezt a terjedelmes, 210 soros ódát, mind pedig az *In Epiphaniam* című szaffikus költeményt illetően, melyek — az egyik is, a másik is — keresztény szellemű, vallásos költemények, s Janus életművéből többé-kevésbé kilépnek. Az utóbbi vers hitelességét a modern kritikai irodalom már eldöntötte: a vers Raffaele Zovenzoni, trieszti humanistától való, Janus egykori ferrarai iskolatársától, sőt az is kiderült, hogy a Janus iratai között fennmaradt variáns féleértésekkel elegy másolat: romlott szöveg is²⁷. Más a helyzet a Teleki-féle kiadásban az elégiák végére helyezett a *Consultatio Dei Patris et Filii*. . . című költeménnyel. Csaknem a költemény végén, a 199., illetve 200. sor ki van pontozva már akár szövegromlás miatt, akár mert a szerző még nem találta meg a végleges formát.

²⁷ A szakirodalom az *In Epiphaniam* c. verset Raffaello Zovenzoni, trieszti humanistának ítéli oda. L. *Baccio Ziliotto*: *La vita, i carmi di Raffaello Zovenzoni*. Trieste, 1950. 179; továbbá *Alessandro Perosanak* cikkét: *Note al testo dello Zovenzoni*. Rinascimento, IV. 1953. 277—303. A vers *In natali die Salvatoris* címet viseli nála a 294—96. oldalakon, és a tudós szerző megjegyzi, hogy az *Index*ben is „adespota”, vagyis „szerző nélküli”, de csatlakozik Ziliottohoz, aki bebizonyította, hogy a szóban forgó vers Zovenzonié. Aldus Manutius 1501—1502-ben két kötetben kiadott egy *Poetae Christiani Veteres-gyűjteményt*, amelyben ugyancsak szerző nélkül van meg az *In Epiphaniam*. Világosan perdöntő a szerzőség kérdésében, hogy az Aldus-kiadásban is és Janusnál is olyanok a szövegek, amelyeket másolati elnézések értelem változtatással deterioráltak. Ime, az ál-janusi vers egyik strófája:

„Suscipit ridens puer hic parentem
 Gaudio plena, lachrymis et inde
 Gestit ac justus capit ille sanctus
 Munera Joseph.”

Az eredeti Zovenzoni-féle szöveg pedig így hangzik (L. *Ziliotto*: i. m. 135):

„Suspicit ridens puer hic Mariam
 Gaudio plenam lachrymis, et inde
 Gestit ac justus capit illa sanctus
 Munera Joseph.”

Nem is vitás, hogy a gyengéd, magasrendű szöveg bizony lesüllyedt! Ez nem Janusé, nem is volt soha. Ha lett volna, akkor is még Ferrarában írja. Tito Vespasiano Strozza fia, Ercole is írt ilyet fiatalkorában ugyanebben a mértékben, sőt Enea Silvio Piccolomini is trieszti püspök korában, és annak epiphániai éneke pontosan annyi strófa, mint Zovenzonié. Mi több, a fiatal Zovenzonit, egy ottani humanista kör tagját bemutatták a nagy humanista triesti püspöknek.

Ha figyelmesen olvassuk, látjuk, hogy egy tipikus középkori drámai műfajnak, a „procès”-nek példája. A magyar szakirodalom nem tudta mit kezdjen az utolsó tíz sorral, mely éppen a kipontozott két sor után következik, mert e vélemények szerint idegen tárgyról szól, az eucharisziáról. Nos, pontosan a procès-ek közbeiktatott, elengedhetetlen mozzanata a vita az eucharisziában jelenlévő élő Krisztusról, aki híveit ezáltal segíti meg. Nyilvánvaló, hogy Janus versében is erről van szó. Mária könyörög, hogy isten a jókat ne sújtsa büntetéssel, tűzzel, ne veszejtse el őket. S éppen e jóknak módjukban van igaz áhítattal egyesülni Krisztus személyével. Az utolsó tíz sor tehát nem idegen anyag, hanem a középkori drámai műfaj szerves része, melyet Janus megoldásként helyez műve végére.

Ez a drámai epikum, melyet Juhász László elvitatott Janustól, bizonyíthatóan Janusé. A nagy humanistára vall szerintünk mindenekelőtt²⁸ elegáns latin stílusa. Ezenfelül jelentékeny motívumai, kifejezései emlékeztetnek az 1468 őszi nagy vízáradáskor írott, *De inundatione* hangulatára és gondolataira. Janus ott is arról szól izgatottan, nem pusztul-e el bűneiért víz által az egész emberiség. De fölveti, hátha csak „mi hunok” veszünk el a „közös vétkekért”? S ott is hangsúlyozza, csak nincs igaza a régi bölcseneknek, hogy időről időre víz vagy tűz által elpusztul a világ? A *Consultatio*-ban is azt fejtí ki: az emberiség morálisan úgy lesüllyedt, hogy az Atya és Fiú tűzzel akarják elpusztítani. De Mária irgalomért könyörög. Aki egyszer már feláldozta magát az emberiségért, az azzal való egyesülés az eucharisziában megmentheti a bűnbánókat. Ez az antitetikus megoldás emlékeztet Janus protagoraszi dialektikájára, mely különösen az itáliai korszak alatt nyilvánult meg ugyancsak alapvető kérdésekben.: mint például a mítoszok igazsága, az újjászületés kérdése, a pedagógiai fegyelmelés dolga.²⁹ Hozzá kell vennünk, hogy a padovai filozófiai iskola ún. „kettős igazsága” szerint is jól megmagyarázható a *De inundatione* és a *Consultatio* egymás utáni megírása. A kettős igazság elvében a kor legnagyobb tudósai, gondolkodói fogadták el párhuzamosan a kérdéseknek a fizika, illetve a dogmák szerinti magyarázatát. A *De inundatione*-ban Janus és huga végül is a Parnassusra rohannak, hogy mint valami új Deukalion és új Pyrrha kövek maguk mögé dobásával megújítsák az emberlételet a megújulás senecai elvei szerint: új, tiszta emberiséget hozzanak létre. Mint emberteremtő istenek jelennek meg a színen. És ime, a *Consultatio*-ban felhangzik az isteni riadt panasz:

„Ecquid, ut aetherea pellant nos sede, moramur,
Et coelo admotis montibus arma ferant?”

Janus látszólag a gigászok harcára utal, de nem arra gondol: az új istenesülő ember vakmerésére, teremtő igényére, beleértve önmagát is.

²⁸ V. Kovács Sándor: Janus Pannonius; Munkái latinul és magyarul, Tankönyvkiadó, Budapest, 1972. című jelentékeny bilinguis kiadásából kihagyja a *Consultatio*-t, Huszti József és Juhász László véleményére támaszkodva (500 lap). A mi tanácsunk alapján pedig az In Epiphaniam-ot hagyja ki. Ez utóbbit csak helyeselni lehet. A *Consultatio* hitelességének kérdése korántsem ilyen egyszerű. Huszti József egy szóval sem vonta kétségbe az alapszöveg hitelességét. Sőt, a keletkezés időpontja szempontjából az Eranemos-szal hozza kapcsolatba (i. m. 68–70.). Juhász László Teleki nyomán valóban kételkedett hitelességében, de ezt az álláspontját pozitívre változtatta Huszti érvei hallatán: l. Juhász László: De edendis Jani Pannonii operibus quae supersunt omnibus. Szeged, 1929. 7.

²⁹ Vö. KT: Janus Pannonius világnézete. Világosság, 1973. 141–144.

A *Consultatio* morális és részben misztikus szemléletének emberi hevülete oly hatalmas, hogy csak a *De inundatione*-vel mérhető. Középkori műfajból, középkori elemekből, középkori szemléletű premisszákból jut el az emberi nem egyrésze megmenekítésének olyan megoldásához, mely bennünket arra emlékeztet, hogy gyermekkorában hallott a fölkelte nép gyülekezeteinek harci felkészüléséről, hogy kenyeret és bort vettek magukhoz a huszita predikátoroktól, bárhol és bármikor. A misztikának ilyen mozgósító formája persze messze maga mögött hagyta a középkori „égi pörök”, a procès-k teológiai vitáit, higgadt fejtegetéseit és kegyes megoldásait.

Az egész poéma nagy mértékben gyakorlatias mind egyetemes morális bírálata, mind pedig az eucharisztia vételének világos költői felfogása nyomán: aki önmagát adta, mit adhat még? csak ez a roppant szeretet tudhat megmenteni. Vannak a XV. század magyar történelmének kutatói között, akik (Karácsonyi Béla) a *Consultatio* bírálata Mátyás nyugati hadjáratai ellen irányulónak, s az utolsó sorok végkonklúzióit önvallomásnak fogják fel. Ez az utóbbi, mármint az eucharisztiairól szóló két sor aligha vehető ilyen értelemben. Legföljebb a krisztusi normát mint általános szabályt hangsúlyozta, amelybe az ő áldozata is belefoglalható. Az előbbi megfigyelésnek viszont nagy a valószínűsége. Valóban nehéz a burkolt és mégis jól kivehető felsorolásból ki nem érezni a nemzeti párt kissé egyoldalú, gyűlölködő érveit Mátyás király ellen. Janus mondja: „Emez” kiáltja, felgyújtja a városokat, hogy mindenünnen kincseket harácsoljon össze, „amaz” fegyverekkel sérti meg a törvényeket, embereket, isteneket, csak hogy országokat vessen alá hatalmának. A felsorolás egy későbbi pontján felrója „egyeseknek” fényűzésüket, s hogy pazar palotákat építtetnek és talán ezt is fel lehetne róni Mátyás királynak.³⁰ De csak ő hódított? csak ő pusztított városokat? csak ő gyújtott kincseket? csak ő élt luxusban, csak ő építkezett? Még akkor is, ha bírálata elején Mátyás királyra gondolt, ez a rész is egy általános, az egész emberiséget érintő bírálatnak töredék része csupán.

Az Omnipotens támadó beszéde a legkülönfélébb kifejezésekkel és ritmikus ismétlődő szavakkal fejezi ki a bírálat egyetemes voltát: hogy „az emberi szellem törekvéseinek egész irányzatát” (*studia humani. . ingenii*, v. 6.) szemléli haraggal. Hogy áttekinti „az egész világot” (*orbem*, v. 9.). Hogy általában „az emberek esztelen gondjait” (*insanas hominum curas* v. 11.) sorolja fel. A Mindenható összefoglaló kérdése ez: „Látjátok, hova rohan az emberi nem?” (*cernitis humanum quo ruat usque genus*, v. 42.). Ezt a totális képet bontja részeire, majd foglalja össze ismét *humanum genus*-szá (v. 80.). Természetes, hogy „az egész világon” hiányzó (*toto orbi* v. 45.) „virtust” keresi, amely nála világosan az arisztotelészi mérték s egyben aktív erő (v. 45.).

Az is természetes, hogy a társadalmi ranglétra csúcsán állókkal, a királyokkal kezdi, akik hódítanak, harácsolnak, törvényt szegnek, fényűzően építkeznek, de mindjárt utána következik a főúri anarchia bírálata, rablásai és hatalmaskodásai: testvéreiket, rokonaikat támadják meg fegyverrel, vadul zsákmányolnak s még a templomokat is kifosztják (vv. 17–20.). Az úr és a familiáris, vagy jobbágy viszonyát Janus nem képes a modern egyenlőség, csak egy feudális jellegű patriarkális viszony formájában elképzelni: rászedi ez az

³⁰ L. *Consultatio Dei Patris et Filii. . . Jani Pannonii*, i. m. El. II. 18. vv. 13–16, 23–24; *Karácsonyi Béla*: Janus Pannonius és a centralizáció. Előadás a pécsi Janus Pannonius-ülésszakon, 1972. márc. 28.

urát (hic dominum), amaz meg szülőjét (parentem) (v. 21.). Az eladó becsapja a vevőt (v. 22.). Itt következnek a pazarlás, az építkezések (vv. 23—24.). Esztelenül szeretkeznek, habzsolják az ételt a lakomákon, megvetik a túlvilági jutalmat, büntetést. Tagadják az isteneket (vv. 27—29.).

Nos, e költemény erkölcsbírálata Janus több évtizedes és már korán kiforrott politikai nézeteit tükrözi, bár azoknak végső konkluziójához jutnak el, ami az uralkodókat és a főúri osztályt illeti. Ha azt kérdezné valaki, milyen e költemény szelleme, csak újból azt a választ adhatjuk, gyakorlatian morális, mind a bíráló, mind pedig a pesszimista következtető részben, amikor zárósorai-ban mint egyetlen lehetséges megoldást az egykori áldozat, a határtalan szeretet megismétlését jelöli meg az eucharisztiaiban.

*

Idegen volt-e ez Janus körétől és magától Janustól? Egyéni nézetét fej-tette-e ki, vagy valami jelentős középkori vallási áramlatot? Tartalmában orthodox volt-e, és csupán hangulatában heterodox? Bizonyára szemlélete a „keresztény humanizmust”, Érasmust, a reformációt szélesen megalapozó „devotio moderna”-t, vagyis az „új vallásosságot” követte, annak is talán olasz ágát, melyet Giovanni Colombini, a „gesuati” rendjének megalapítója hirdetett, s amely Észak-Itáliában terjedt el legerősebben, és Magyarországon először Vitéz János jó barátja, Pier Paolo Vergerio képviselt, főként élete utolsó idején (1425—44), amikor visszavonultan élt Budán és orvoslással foglalkozott. Vergerio nagy tisztelője volt Jeromosnak, a „devotio moderna” legnagyobb öke-resztény tekintélyének.³¹ De azt is meg kell említenünk, hogy a huszita kely-hesek, a magiszterek, a prágai egyetem tanárai szerint Pier Paolo Vergerio valami minimális fenntartással (hogy Krisztus nem rendelte el kimondott sza-vakkal a két szín alatti áldozást) elfogadta a Prágai Cikkelyeket.³²

Mármost Vitéz is a legnagyobb tisztelettel nevezi meg Jeromost és er-kölcsbíráló szelleme nagy mértékben megfelel a „devotio moderna” gyakorlati-erkölcsi elveinek. Janus Pannonius legjobb barátja, Galeotto Marzio Mátyás király szellemes, bölcs mondásairól írt művében leír egy Esztergomban alkal-masint 1470 első hónapjaiban a palotában tartott szimpoziumot, melyen a királyon kívül részt vett Vitéz János, Janus Pannonius, egy magabiztos domi-nikánus teológus, Giovanni Gatti és ő maga, Galeotto Marzio. Már másutt kifejtettük a vita hátterét és megállapítottuk, hogy szelleme a „devotio mo-derna” kérdéseire volt jellemző: miért a bűnös Péter, miért nem a tiszta János lett az egyház feje?³³ Vitéz könyvtárának egy Jeromos-kódexével (Con-tra Jovinianum) döntötték el a vitát (már ez is jellemző!), amely műről a király azt állította, hogy még gyermekkorában olvasta. Talán még figyelemre méltóbb a laikus életformát, a családot magasztaló királyi döntés. De itt mégis a legérdekesebb számunkra Galeotto szövegének alábbi része: „De a király tapasztalt ember volt és jól ismerte korunk teológusainak szokását, hogy csak a nehéz kérdéseket kutatják, csakis Szent Tamás és Duns Scottus nehéz csomóit

³¹ Vö. *KT: A magyarországi humanizmus kora*. Budapest, 1955. 107—108.

³² L. *L'Epistolario di Pier Paolo Vergerio*, a cura di Leonard Smith. Roma, 1934. App. I. no. 2. 464.

³³ *KT: Il simposio di Esztergom. Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, I. Deb-recen, 1967. 63—79. Különösképpen: 68—79, 71, 79.

oldozgatják a szentháromságról, isten jellemző tulajdonságairól, az eucharisziáról, elhanyagolván a morális részt és az evangéliumok magyarázatát.”³⁴

Nos, Janus Pannonius drámái, de legalább is deklamatorikus költeménye, a *Consultatio* az egész emberiség életét éppen úgy morális szemszögből magyarázza bőven, mint ahogy az eucharisziát röviden taglalva is pontosan a király és Galeotto által olyannyira hiányolt „morális részt”. Janus ugyanis azt emeli ki, hogy ebben a szeretetből származó és szeretetre törő misztikus aktusban az ember jóvá lesz, megváltozik. Tehát Janus nem az átlényegülés mikéntjét, fokát akarja elemezni, amely körül az ortodoxia, de a reformáció is majd évszázadokig fog vitatkozni. A humanista költőt csupán az érzelmi áldozat teljessége, maximuma érdekli. Amikor Mária kiengeszteli az Atyát és a Fiút, nem tud valami újabbat kitalálni, csak azt mondja, hogy ember nélkül értelmetlen az isteni lét,³⁵ és, hogy a legnagyobb áldozat megisméltése az eucharisziában az egyetlen megoldási lehetőség. Az előbbi érv egyáltalán nem középkori, hanem humanista. Az utóbbi nem annyira az orthodoxia forrásaiból táplálkozik, hanem egyébből. Ismételjük meg: a gyermek Janus hallott a közelben, az erdőkben és barlangokban, a titkos rejtekeken tömegesen áldozó fölkelt népről. A *De inundatione*-ben önmagának adott emberteremtő, szinte isteni szerepet Seneca természettudományi és morális, Ovidius költői szuggesztíója nyomán. A *Consultatio*-ban az emberiség egy részének, ari a méltó részének megmentését, illetve megújítását a „devotio moderna” híveként az Utolsó Vacsorából (és az élő történeti példából, a felkelt nép példájából) táplálkozó kétségbeesett reményre bízta. A két hatalmas költemény apokaliptikus hangulatában van valami, ami már lucanusi, nem is juvenalisi, hanem középkorian félelmes. Amabban erősebb az antik ihlet, bár nem hiányzik belőle a messianizmus, és végmegoldása ugyanolyan kétségbeesetten reménykedő mint emezé, amely pedig inkább a „devotio moderna” szellemében keletkezett valamelyes misztikus kicsengéssel. Janus egykori protagoraszi ismeret- és értékelmélete a „kettős igazság” látásmódjában támadt újjá. De mindkét versmegoldás egyformán vizionárius és hatalmasan tragikus.

*

Az a Janus Pannonius, aki valamikor a frivol verset írta, a *Quaestio ardua et difficilist* (Ep. I. 55.), melyben a skolasztikus teológia paródiáját adta a szerelmi egyesülés nagyképű, sületlen magyarázgatásával, itt gyökeresen eltérő hangvétellel, de azonos meggyőződéssel ismétli, sugalmazza: a teológiai kérdések csak akkor érnek valamit, ha hatalmas emberi cselekvés, nagy és igaz érzelmek kérdéseivé tudnak válni. Egyebekben a pécsi püspök adott arra nézve is eligazítást milyen vallásos gondolkodást, milyen típust, személyiséget becsült különösképpen. Egy teológus művére írta ezt a kétsorosot (Ep. I. 23.):

„Quae dictas, ea nec dulci Lactantius aequat
Lacte fluens, nec culta Leonis homilia primi.”

³⁴ L. Galeottus Martius, i. m. cap. XXX. 31.

³⁵ Mária a „genus humanum” védelmében l. *Consultatio*, Mit ér istennek lenni az emberi nem nélkül? vv. 120–179.

Akármikor keletkezett (még Padovában, vagy már Magyarországon) Lactantius „dulcis”-nak nevezni (benne rejlő szójátékkal: lac — lactantius), Nagy Szent Leó homiliáit „cultus”-nak: ez messze több mint ezek stílusát ismerni el. Amabban a humanizmushoz átvezető rétor-egyházatyja, emebben a nagy moralista és iskolaalapító profilja sejlik fel. Tudjuk, hogy Lactantius olyan erővel jelenik meg pl. Coluccio Salutatínál, mint Augustinus Petraracánál. A nagy rétor a XIV. század fedezte fel újból mint aki a görög-római filantrópia gondolatát mentette át, s az emberi méltóságról adott olyan tanítást, melyet a humanizmus jogcímül kitűnően tudott használni. Lactantius az emberhez méltó élet-magatartást világosan a humanitásban jelöli meg: igazságosságra, szeretetre, egyenlőségre való törekvés pontosan határozzák meg a Lactantius újratámadó hatásának erővonalait.³⁶ Még Itáliában is, ahol pedig a humanizmus már a kezdetekben világi rétegre támaszkodhatott, és még inkább azokban a feudális országokban, ahol a magasan képzett, a legműveltebb egyháziak nélkül az új áramlat elindulása el nem képzelhető, Lactantius volt Cícero és Seneca keresztény utóda. Toffanin mutatta ki tisztán és élesen, hogy a humanizmus ugyan nem tudott megbékülni a skolasztikával, de helyette az antik műveltségű patrisztikával annál inkább, s hozzátehetjük, hogy ez a humanizmus kezdeteinek alappilléreiként szolgált.³⁷ Ily módon a középkori iskola, annak antik szerzői, az egyházatyák studiuma a goliardikus és az iskolai klerikus költészet Janus számára is humanista képzettségének és elhivatottságának közvetlen előzményeit képezték, s középkori karakterük ellenére újkori szemléletében olvadtak fel.

Ezt meg tudnánk támogatni jó egynéhány középkori legenda, vagy gyakorlati szokásokban megnyilatkozó hiedelem költői megjelenésében Janus életműve során. Látni való, hogy középkori hangulatú víziói, világszemléletének hagyományosan keresztény elemei, vagy az egyházi iskolától örökölt, de antik mintái közvetlenül színeződnek és fordulnak át jelenné, vagy az antik-modern kölcsönkapcsolat segítségével. Eredeti formájában nála úgyszólván semmi nem marad meg.

*

Egyéb hagyományos, esetleg legendás mozzanatot ugyanilyen átfordulást, sőt éppen éles ellentmondást mutatnak további versei. Kezdjük talán Rómával és a pápasággal: szólunk róla, hogy véleménye mennyire egybehangzott Hunyadi és nagybátyjának véleményével a jubileumi Róma-zarándoklatokat illetően, de az első nagy morális fordulat idején római látogatása során írt meghatott versében már komolyan veszi, amikor valakit Rómába visz „peregrinandi religiosus amor”.³⁸ Petrarca is használta az öreg zarándok hasonlatát, és a Veronika-kendőt Laura más arcokon való visszatükröződése érzékeltetésére.³⁹ Janusnál is megkapó, amikor a siralmas állapotú Rómát megillető

³⁶ Vö. C. Firmiani *Lactantii Opera Omnia*. Tom. I. Lib. VI. cap. 10. 666—67.; cap. 11. 671—76.; Liber VII. cap. 4, 746—747.; cap. 14. 789. Migne: *Patrologia Latina*, Tom. VI. — Coluccio Salutati és Lactantius, I. Epistolario di Coluccio Salutati a cura di Francesco Novati, Roma, 1896. Vol. I. Lib. III. no 18, 201.; Liber VIII. no 8, 270.; Vol. II. Liber VI. no 4, 145.; Vol. III. Liber IX. no 8. 82; no 13, 110.

³⁷ Vö. G. Toffanin: *Storia dell'umanesimo*, s. I. (1933). Az egész mű szelleme ilyen értelmű.

³⁸ L. Janus *Pannonius*: Roma ad hospites. Ep. I. 324, v. 4.

³⁹ L. Francesco Petrarca: *Le rime*. A cura di Gosue Carducci e Severino Ferrari, presentazione di Gian Franco Contini, Firenze, 1965. no XVI. 17—18.

meghatott könnyet követeli és azt összekapcsolja a zarándok hazájának vizionlátásával, e haza épségével:

„Sic videas patriae, moenia salva, tuae” (v. 10.).

A „szent királyok” váradi szobraitól búcsúzott így hagyományos és mégis újkori mozzanatok mozgósságot meghatottsággal. Vagy hogy ellenkező irányú példákat mondjunk, borsos verset írt, úgy látszik még Itáliában, egy bizonyos kiközösítettre (In excommunicatum, Ep. I. 212.). Ezt a bizonyos Márkot az egyház kiközösítette. Tilos vele járni, együtt enni. De ha az egyházi ítélet (censurae) az ellenkezőjét parancsolná meg, Janus akkor sem óhajtana vendége lenni és társaságában forogni. Janus az egyházi kiközösítést lényegében azért fogadja el, mert az adott esetben megfelel érzésének, ha az ellenkezőjét parancsolná, akkor nem engedelmessé válna. Azt tenné, amit most tesz. Így ez a középkorban oly félelmes fegyver gyakorlatilag, Janus szemében erejét veszti. Vagy megmaradva a kereszténység központjának gondolatkörében, íme az az epigrammasorozata, amely a Johannes papissa híres mondájára épül fel, pontosabban a pápavizsgálat állítólagos középkori szokására. A IX. században élt volna ez a pápa, IV. Leó után választották meg Johannes Anglicus néven, ámde - a mondai hagyomány szerint — két és fél évvel azután, hogy elnyerte a pápai trónt, egy körmenet alkalmával rosszul lett és kiderült, hogy Johanna, mert ott helyben megszült. Azóta a pápajelölteket lyukas trónszékre ültetik és a pápaválasztó bibornokok saját szemükkel ellenőrzik a tényállást. Janus szerint II. Pál pápa esetében — a humanisták ellenségének bizonyult, a magyar ügyekben is lanyha volt — efféle vizsgálatra nincs szükség (Ep. I. 52—54, 58.), ő már előre „bizonyított”: íme leánya, aki úgy hasonlít rá, hogy le se tagadhatja. „Szent”-nek (sanctum) így hát nemigen mondható. De „Atyának” (patrem) igen! Sőt, Boldognak (beatum) is. Itt a középkori mondára reneszánsz jellegű és hatású pápaellenes ötletet halmoz. Hasonlóan „középkori” az az itáliai korszakában írott kegyetlen epigramma, amely kárörömmel fordul bizonyos Rufus ellen (Ep. I. 42.):

„Cum domus arsisset penitus tibi, decidit imber,
Agnoscis liquido, jam puto, Rufe, Deos.”

Szóval a „csoda” s egyben isten-bizonyíték kissé megkétszerezve jött: a zápor akkor érkezett, „amikor a ház már alaposan égett” (arsisset penitus). A vers nem éppen a Gondviselés és az „égi jelek” magasztalására íródott, ámbátor kiindulási pontja a tipikusan középkori hiedelemvilág.

*

Az ősi földművelő szokások hagyományai itt is, ott is előbukkanó motívumok Janus Pannonius költészetében, mert hiszen földművelő országból került Itáliába és ott is egy hasonló jellegű fejedelemségbe, az Esték kis országába. Maga Guarino is Észak-Itália leggazdagabb földművelő vidékére való volt, Veronába. Villája éppen a legdúsabb vidéken a Valpolicellában feküdt. Így hát a *Hónapok lovas felvonulása* a földművelésre emlékeztető jelvényekkel máig is fennmaradt az olasz népszokások között. Janus pedig a III. Frigyes császárral Ferrarában idéző magyar királyfit, V. Lászlót üdvözli hexameteres,

antikizáló hónapfelvonulással.⁴⁰ Janus tehát érintetlenül hagyta a középkortól örökölt szokást, csupán római ruhába öltöztette. Még most is sok helyütt szokás Kelet-Európában a gyümölcsfák megveregetése bottal, vagy verses szönelgatása, hogy szépen virágozzanak s bőven teremjenek.⁴¹ Janus háromszor is felhasználja e költői dramatikus népszokást. Az almafát ővéi — gyümölcssei — törük össze és idegenek, az emberek támaszták meg karóval (Ep. I. 168.). Egy nagy magyarországi elégiájában az almafa szenvedéseit bőven ábrázolja, amely (vagy talán „aki”) összetörök túlságosan is gazdag termésétől. Komor kérdést vet föl a vers: érdemes-e teremni? Janus tehát az ősrégi termékenységvarázslásra antitetikus választ ad. Nincs szükség bottal „verni” a fát, inkább termékenysége árt neki, az ellen kell bottal „alátámasztani”.

A harmadik változat ugyancsak magyarországi s talán a legmelankolikusabb. A magyarországi télben kivirágzott mandulafáról szól (Ep. I. 28.), mely elébe sietett az „Ifjú Tavasznek”. De virágait majd leperzseli a fagy:

„Quod nec in Hesperidum vidit Tiryntius hortis
Nec Phaeaca, Itacae dux, apud Alcinoum,
Quod fortunatis esset mirabile in arvis,
Nedum in Pannoniae frigidioro solo,
Audax per gelidos en! floret amygdala menses,
Tristis et veris germina fundit hiems.
Progne, Phylli, tibi fuit expectanda, vel omnes
Odisti iam post Demophoonta moras?”

E versek többek, mint a hagyományt játékosan megszüntetőök, inkább az ellentmondással fenntartók. Bár világos, hogy a költő Protagorasz nagyon korán elfogadott ismeretelméletének érvényességét igazolja újból. Mert a hagyomány tételeivel szemben állít fel ugyancsak igaz ellentételeket: 1. Virágozz ki, fa! akkor lesz termésed — 1a. Kivirágoztál, de ez nem jelent termést, mert le fog perzselni a fagy — 2. Megverlek, almafa! bunkóval, nem fogsz terméketlen maradni — 2a. Nem kell bunkóval verni téged. hiszen túlságosan is termő vagy, bottal kell feltámasztani ágaid, hogy le ne törjenek.

*

Janus mint a többi középkor végi ember, ad az álmokra és az égi jelekre. A megborzongató lelki és égi jelenségek ugyancsak nem kerülök el gyengéd, finom, zaklattott idegrendszerét. Persze az álom, a jelenés nála egyszersmind költői invenció is, vagy elsősorban az. Guarinónak megjelenik Apolló és buzdítja serényen, hogy menjen Bizánca görögül tanulni (vv. 87—121.). Magának Janusnak Pallas Athéne jelenik meg a Pó partján, hogy felbátorítsa, írjon Dicséneket Jacopo Antonio Marcellóra (vv. 1—141.). Jacopo Antonio Marcello, a hosszú epikum hőse, Nyugat óceánján bolyong új világot keresve (1430 körül!), amikor álmában megjelenik apja, Francesco és terjedelmes buzdítóbeszéd

⁴⁰ Vö. *Paolo Toschi*: *Le origini del teatro italiano*. Torino, 1955. 612—638. A szöveg közölve *Jani Pannonii Elegia XXX. i. v. Abel*, *Adalékok*. 130—131.; *Régi Magyar Drámai Emlékek* (Szerk. *KT*) I. köt. no 20. 480—482.

⁴¹ Vö. *Dömötör Tekla*: *A népszokások költészete*, Akadémiai Kiadó, sajtó alatt.

érveivel hazaszóltja. (vv. 449—562.). Filippo Visconti ugyane költeményben kétségbeesésében az alvilági hatalmakat idézi fel:

„.....sed quam terrae imponebat et castris,
Impia Nursinae jactat convitia Divae.
Tum Furias olim praesentes, in suat diris
Fata ciet precibus, nec surdo devovet Orco,
Damnatum jam nocte caput.....”

(vv. 1821—25.)

A zsarnok Filippo Visconti belehal ebbe az alvilági játékba. Sorsa nem egyéni: ez az itáliai zsarnokok halála, az ördögök viszik el, mint egykor Ezze-lino da Romanót. Ez bizony nemcsak epikai lelemény Janusnál, egy még valamelyest élő hagyománytípus alapján, hanem szemelláthatóan élő borzongás is.

Ez korántsem áll egyedül Janus poézisében. Ábel Jenő közölte *Adalékai*-ban⁴² azt a költeményét, amelyet Konstantinápoly eleste alkalmával írt. Ő is megriadt a végzetes eseménytől és versét a „nomen est omen” eleven hiedelmére építi.

„Sub Constantino nomen sublime paravit,
Sub Constantino depopulata perit.
Nomen idem geminum miserae sibi praestitit omen,
Funestum nunc est, quod fuit ante bonum.”

(vv. 3—6.)

Janus „végzetet”, „fata”, érez e sorsban, a „név és jel” kétágú érvényességét, az antitetikus retorikai játék ilyenformán véresen igaz. És e sort folytatni tudjuk. Már Pécssett él mint püspök, amikor riasztó „csoda” hírért hozzák. Vadásza dárdával elejtett egy szarvast. Mire azonban odaért, vad farkasok széttépték a zsákmányt (Ep. I. 29.):

„Quem meus aligera venator cuspide cervum
Percuterat, ravi diripuere lupi.
Omne perturbor.....”

A ragadozó farkasokról tüstént Péter apostol „szent juhait” (sacrae oves) jutnak eszébe, annál is inkább, mert az égen is rossz jelek tűnnek fel: „Astra minantur idem.” Janus bízik az égi Ajtónálló hatalmában, de azért csak kéri Pál apostol kardjának segítségét is. Úgy látszik, inkább a híveket, a nyáját, a „gregem” félti, mintsem magát az egyház szervezetét. Nyíltan nem ejti ki a török nevét. De egy ilyen omennel teljes versben az ellenség nevét ki nem mondani természetes.

Amikor édesanyja meghal, előbb a sorsintéző vagy a sorsot jelző égi csillagokat vádolja (El. I. 6. vv. 41—51.), aztán a Holdat (El. I. 7. vv. 1—14.). De közben maga is úgy eltelik borzadállyal, hogy megriadva vádjaitól pana-

⁴² L. *Janus Pannonius: Pro Constantinopoli diruta. Ábel: i. m. 121.*

szát is visszavonja (vv. 135—146.), s éppen e rettegő visszavonás bizonyítja az eleven félelmet. Mikor üstökös jelenik meg a „nyárdéli égen”, meg van győződve, mint általában az emberek akkor, hogy a csillag hatalmas ártó (háború, járvány, természeti csapás stb.), de a költő a köztudatban levő rossznak éppen az ellenkezőjére akarja rábírní könyörgéssel:

„Nil dirum, nil triste feras; sed lumine dextro
Pelle procul quicquid fata sinistra parant
Saturni tu frigus iners, tu Martis iniqui
Ardores, placida corrige temperie etc....”

(El. I. 4. vv. 21—23.)

S amit itt kifejez, s ami ezután még következik, azt mindenekelőtt a parasztember szokta kérni a csillagban kifejezett sorsakarattól: „Ne legyen se zord hideg, se forróság, se vihar, se hosszú, vad esőzés, se jégverés, se aszály (vv. 23—34.): ellenben:

„Semina centeno reddat cum foenore tellus,
Unda ferat pisces, aura salubris aves.”

(vv. 33—34.)

És mindenekfölött béke legyen a meggyötört földön! (Per te vexato redeat concordia mundo, v. 35.) Janus az egész világra gondol, de főként mégis a hazára:

„Esto quidem late populis tu prospera cunctis,
Sed magis afflictas respice Pannonias!”

(vv. 37—38.)

Következik a török veszedelem, a sűrű becsapások, melyeket szüntessen meg a csillag. S mennyire kellene a harmónia az uralkodó és a főurak között! Ha mindezt megadja: ragyogjon az égen örökké! Janus hisz a csillagok erejében, de meg van győződve, hogy varázsigével, verssel (carmine) meg lehet fódítani az üstökös által hozott végzetet, el lehet érni igaz humanista vágyainak valóráváltását, az egész emberiség, a haza, a teljes társadalom érdekében. Janusnak a közhiedellel ellentétes akarati mozdulata maga is babonás hagyomány, mágia, azonban így, ezen a ponton mégis hatalmas fordulat a középkori szemlélethez képest. Legyőzni a végzetet s emberibb életet adni! Ez már nem középkor.

*

Általában mégis látszatra a mágia erejének elfogadásában marad meg nála a legtisztábban a középkori hiedelmek hatása. Azonban ennek okai már nem ilyen egyszerűek és nem is középkori okok. Hatékony nála a mágia, részben mert egyformán támaszkodik középkori keresztény és ókori görög-római emlékekre, részben pedig, mert az ember hatalmát jelzi a természet rendje fölött. Ezért történt, hogy a Janus halála utáni humanista generáció olyan kiváló tagja, mint Giovanni Pico della Mirandola elveti ugyan az asztrológiát, de vallja a mágiát. Egy újfajta embert, a Leviathant, aki bizonyos számok titkos

erejével úrrá lesz a természet fölött. Ez a tétel akárhogy is nézzük, megsejtése a számokban kifejezhető és felhasználható természeti törvények fölismerésének, a Leonardótól Baconig és Galileiig nem is egészen másfél évszázad alatt megteendő útnak. Janus közvetlen közelében, habár már halála után is elhangzik valami hasonló. A jóbarát, Galeotto Marzio írja le egy 1485 tavaszán megfogalmazott, de évtizedek alatt felgyűlt anyagú műben (De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae ad ducem Johannem, eius filium liber, cap. II.) „... mint Avicenna tanúsítja, a lélekben megvan az erő, hogy megváltoztassuk a dolgokat, a mágia tudománya pedig éppenséggel nem idegenkedik az efféléától, sőt habozás nélkül igaznak vallja ezeket”.

Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy Janust olyannyira foglalkoztatja a varázsige, a „carmen” hatalma, végül is joga ez a költőknek Orpheustól Horatiusig és onnan Apuleiusig. A középkorban az Archipoeta sok szegény rokonáig az orvos—varázsló—költő goliardokig, clercekig, garabonciás diákokig, akik verset írtak, ha kellett, vagy énekeltek, sebet gyógyítottak, esőt varázsoltak, vihart támasztottak, szerelmi főzeteket kotyvasztottak.⁴³ Janus egy rövid kétsorosában, melyet a „rettegő” Holdhoz intéz (Ad Lunam, Ep. I. 265.) egymás mellé helyezi a holdfogyatkozás jó természettudományos magyarázatát, a mágiát és az Oroszlán csillagkép asztrológiai hatását:

„Quid metuis, terraene umbram? magicosne susurros?
A torvo potius Luna, Leone cave.”

Mikor Tito Vespasiano Strozzával irodalmias költői levelezést folytat avval az ürüggyel, hogy le akarja beszélni a szerelem megénekléséről, Círcét és a Canidia-típusú szerelmi varázslást emlegeti (El. II. 8. vv. 83—90.). Majd a varázsige antik és középkori hatalmát sorolja el jó humanista és tegyük hozzá: goliárd módjára:

„Carmine Sol pallet; traducunt carmine messes,
Et coelo Lunam carmina saepe trahunt.
Haec stellas fuscant, nebulas ex aethere pellunt,
His pluviae in terras, vel sine nube, cadunt.
Carmine terra tremet, juvenescet carmine Nestor.
Carmine tranquillum, cum tumet, aequor, erit.
Eliciant manes, refrenant flumina cantus,
Et faciunt hominem protinus esse lupum.”

(vv. 91—98.)

A görögöktől Janusig élt a rémes hiedelem (sőt még tovább is) a farkasemberről (*λυκάνθρωπος*, Werwolf), és itt is ez a felsorolás csattanója. Janus úgy összegezi, hogy az emberiség ókorának és középkorának varázsló módzatai egyetlen babonás, félelmes egységben tűnnek fel. Vitéz János lángelmével megvert unokaöccse mindent tudott, ami akkor tudható volt, s érzékenyen reagált a látható és láthatatlan dolgokra. Kutatta a lét dolgait, mint a gyermek Leonardo, a barlangba akart behatolni és többnyire legyűrte a jelenségeket, néha alulmaradt.

*

⁴³ KT: Deákműveltség, 331—338.

Nyugtalan értelmi, lelki helyzeteinek szép példája verse a madárról, melynek fejét letépte már a nyíl és mégis tovább röpült (Ep. I. 197.). Ma már tudjuk a jelenség lehetséges magyarázatát és Janus sem járt távol tőle:

„An quoddam medium locare tempus,
Vitam inter licet, et necem supremam?”

(vv. 15–16.)

Szóval ez talán a lét valami közbenső pillanata, mint Janus véli, valami alkonyi állapot a lét nappala és a nemlét éjszakája között. De ő csak megállapítja aényt, másokat szólít föl arra, kutassák ki az okokat, jöllehet az ő öntudatában is felmerült a jelenség, mivelhogy túlnyomó részt végzett a csodák világával és a középkorral:

„Verum quae potius fuere causae,
Vos inquirete, quos fatigat ingens
Naturae labor et profunda rerum,
Me facti satis est venire testem.”

(vv. 22–25.)

Pedig az az állítása, hogy ő önmagát csak „tanúnak” (testem) tartja, döntő dolog, hiszen ez esetben a kérdés felvetése a leglényegesebb s utána az út meghatározása.

Janus kora gyermeke és még középkorban élő hazájának, a késő középkor gondolati és érzelmi világának örököse, aki átkerül a kora reneszánsz Ferrarába és ott is, végleges hazatérte után is teljes erejével igyekszik kibontakozni a sötétségből és nagyrészt a hagyományokból is, hogy újat teremtsen, szabadabb, értelmesebb emberi világot, mely ugyan magával hozza a nagyobb emberi öntudat keserűségeit, de a felnőtt értelem örömét is, és a jelenünkhöz vezető új hagyományt.